

Марина Боброва, Олександр Каплін

**ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ПОЯВИ ТРІАДИ
«ПРАВОСЛАВ'Я, САМОДЕРЖАВСТВО, НАРОДНІСТЬ»,
ЇЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ І ЗНАЧЕННЯ**

У статті розглядається одне з ключових понять російської суспільної думки першої половини – кінця XIX століття – так звана уварівська тріада. Особлива увага звертається на історичний контекст її появи, деякі малодосліджені термінологічні та історіографічні нюанси побутування цієї формули.

Ключові слова: Православ'я, самодержавство, народність, С. С. Уваров, слов'янофіли, Д. О. Хомяков.

Marina Bobrova, Alexandr Kaplin

**THE HISTORICAL CONTEXT OF THE «ORTHODOXY,
AUTOCRACY, NATIONALITY» TRIAD INTRODUCTION, ITS
INTERPRETATION AND MEANING**

The article examines one of the key concepts of Russian social idea of the first half and the end of XIX century, so-called Uvarov's triad. Specific attention is given to the historical context of its introduction and to some little-investigated terminological, historical and graphical existence nuances of this formula.

Key words: Orthodoxy, autocracy, nationality, S. S. Uvarov, Slavophiles, D. A. Khomyakov.

УДК 94(47):316.662:325.52«182/185» Костянтин Ячменіхін

**СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕНЦЯ
РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ЗА ЧАСІВ МИКОЛИ І**

Стаття виконана в рамках держбюджетної теми №4-2012 «Російська імперія у XIX – на початку XX ст.: механізми взаємодії влади та суспільства (регіональний аспект)», яка розробляється кафедрою всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

У статті проаналізовано основні права та обов'язки військових поселенців та «орних» солдатів російської армії, що радикально змінилися після проведення низки реформ інституту військових поселень за часів правління імператора Миколи І.

Ключові слова: військові поселення, військові поселенці, «орні» солдати, Микола І, діючі підрозділи, поселена частина.

Після смерті імператора Олександра І у листопаді 1825 р. доля інституту військових поселень опинилась під великим питанням. Незважаючи на те, що уряд Олександра І, командування Окремим корпусом військових поселень намагалися всілякими засобами здешевити процес їхнього створення, а округи військових поселень якомога швидше перевести на самозабезпечення продовольством і самоукомплектування особовим складом, ця мета на кінець царювання багато в чому не була досягнута. Але цього, мабуть, і не реально було зробити за 7–8 років існування військових поселень, враховуючи масштаби та складність цього урядового проекту [1]. Головний підсумок перших років існування військових поселень, що співпадають з царюванням Олександра І, на мій погляд, полягає в тому, що вочевидь стала ясною хибність ідеї поєднання в одній особі поселенця-хазяїна абсолютно різнорідних соціальних функцій: служилої та тяглої.

Відсутність надійних стимулів зростання продуктивності праці, ставка, в основному, на адміністративні заходи не дозволили реалізувати завдання, поставлені перед округами військових поселень. Криза кріпосницької системи не могла не відбитися і на системі військових поселень, які мали з нею багато спільних рис. Не варто також забувати, що економічну базу округів військових поселень складала, в основному, господарства державних селян і козаків, які напередодні переведення у військові поселення вже відчували зростаючий вплив товарно-грошових відносин. Тому перед урядом Миколи I постало завдання: хоча б повернути військовим поселенцям їхні колишні стимули економічного порядку. Це, так би мовити, об'єктивні фактори.

В історії такої країни як Російська імперія суб'єктивний фактор розвитку відігравав значну роль. Ось чому при зміні царювань в долі військових поселень багато чого залежало від особистого до них відношення імператора Миколи I. Варто зауважити, що він, перебуваючи на посаді генерал-інспектора інженерних військ, був добре знайомий зі структурою військових поселень, їхніми сильними та слабкими сторонами. В нашому розпорядженні відсутні надійні джерела, які б містили конкретну інформацію про наміри імператора стосовно військових поселень в перші дні царювання. Відомо тільки, що через декілька днів після воцаріння Микола I запропонував О.А. Аракчєєву, як і раніше, очолювати військові поселення і продовжити курс на їхній розвиток. Це був достатньо обґрунтований крок: імператор не міг відразу відмовитись від реалізації проекту військових поселень, народження яких суспільство справедливо пов'язувало із діяльністю його брата. Однак перші ж інспекційні поїздки по округах Новгородських військових поселень піхоти навесні 1826 р. примусили його змінити позицію щодо системи в цілому. На прикладі проінспектованих округів він переконався у невідповідності

блискучої форми достатньо убогому економічному змісту. Треба було або відмовитися від реалізації проекту військових поселень і поступово їх ліквідувати, або провести серйозну їх реорганізацію.

Імператор проводить серію консультацій із І.І. Дибичем, командиром гвардійського корпусу І.В. Васильчиковим, І.Й. Вігтом та П.А. Клейнміхелем, які звертають його увагу на те, що у створення військових поселень покладено багато сил та коштів, і що округи кавалерії, все-таки, давали економію за рахунок переходу на самозабезпечення продовольством. Навесні – влітку 1826 р. було прийнято рішення про реформування військових поселень, починаючи з округів піхоти. На мій погляд, предтечею реформи можна вважати відставку О.А. Аракчєєва в кінці квітня 1826 р. З його звільненням з посади головного над військовими поселеннями начальника зникла подвійність в управлінні військовими поселеннями, і вони автоматично втратили свою автономію.

В липні 1826 р. на підставі всепідданійшої доповіді начальника штабу Окремого корпусу військових поселень генерал-майора П.А. Клейнміхеля була створена «временная комиссия из сведущих по разным частям чиновников, как-то: поселенной, строительной, комиссариатской и провиантской» під головуванням статського радника І.Ф. Самбурського, яка розробила проект реформування округів піхоти [2, с. 43], який був переданий І.І. Дибичу і Миколі I. Після його правки (у чернетках є їхні помітки олівцем) текст був надрукований у друкарні штабу військових поселень [3, с. 573 – 659; 4].

В округи поселень піхоти було направлено розпорядження П.А. Клейнміхеля (від 19 листопада 1826 р.), в якому, крім іншого, говорилося: «По воле господина начальника Главного штаба е.и.в. препровождаю при сем ... экземпляр приказа №241, который будет отдан сего месяца 19 числа и «Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязан-

ностях», имею честь сообщить приказание его высокопревосходительства, последовавшее по Высочайшему повелению для должного предварения и приказания:

1. Сего месяца 19 числа во всех округах 1-й гренадерской дивизии при собрании полков должен быть прочитан помянутый приказ и Положение и совершена панихида, как в приказе сказано» [3, с. 674 – 675]. Згідно цього ж розпорядження, було запропоновано всьому командному складу виїхати до округів поселення. Побоюючись негативної реакції з боку поселенців, які, мабуть, розраховували на більш радикальну зміну їх соціального статусу, імператор надав негласне розпорядження про пильний контроль за ситуацією в полках.

Наказ І.І. Дибича №241 від 19 листопада 1826 р. починався словами: «Государь Император, желая довершить благотельные намерения в Бозе почивающего Государя Императора Александра I, всемилостивейше изволил утвердить сего числа «Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязанностях» [3, с. 676]. Мабуть не випадково наказ начальника Головного штабу та саме «Положение» датовані 19 листопада – річницею з дня смерті Олександра I – що вказує на спадковість політики нового імператора в цьому питанні.

Паралельно відбувалася розробка реформи поселень кавалерії. Навесні 1826 р. спеціальна комісія провела інспекторську перевірку округів 3-ої кірасирської дивізії. Під час перевірки начальник Херсонського загону військових поселень генерал-лейтенант І.Й. Вітт вніс низку пропозицій, які потім і лягли в основу реформування округів кавалерії: ввести суспільні посіви задля утримання коней із діючих ескадронів при одночасному зменшенні у мирний час їхнього складу, а також збільшити склад поселених і резервних ескадронів, що дозволило б зменшити навантаження на господарство поселенців-хазяїв.

О.А. Аракчєєв, який тоді ще керував поселеннями, не пого-

дився з цими пропозиціями, мотивуючи це тим, що на практиці вони нездійсненні, і лише призведуть до збільшення зловживань. Позиція О.А. Аракчєєва свідчила, що він не збирався змінювати свої погляди на базові принципи будівництва системи військових поселень. Тобто, продовжувався його давній спір з І.Й. Віттом [5] по цих питаннях. Однак, якщо Олександр I спромігся знайти компромісну лінію поведінки, підтримуючи одного і другого, то Микола I чітко взяв сторону останнього. О.А. Аракчєєву нічого не залишалося, як написати рапорт про надання йому відпустки (строк її в рапорті не було вказано), що було фактично рівнозначно відставці.

Пропозиції І.Й. Вітта розглядалися в штабі окремого Корпусу військових поселень влітку 1826 р., для чого, за пропозицією П.А. Клейнміхеля, було створено спеціальний комітет, куди увійшли начальники поселених кавалерійських дивізій, низка бригадних і полкових командирів. Головою комітету у серпні був призначений генерал-ад'ютант князь І.В. Васильчиков. У грудні цього ж року комітет був перетворений у комітет «для рассмотрения новых предположений о поселенной регулярной кавалерии», який і розробив «Положение о военном поселении регулярной кавалерии», затверджене 5 травня 1827 р. [6]. У військах його було оголошено в червні цього ж року [7, с. 1238].

За новим штатним розписом, у поселених батальйонах налічувалося по 1824 поселенця-хазяїна. В округах 1-ої та 2-ої піонерних (інженерних) бригад поселені батальйони включали по 2120 поселенців-хазяїв, оскільки при кожному піонерному батальйоні додатково перебувало понтонне відділення.

В уланському кавалерійському полку зараз, за штатним розписом, налічувалося 936 поселенців-хазяїв, а в кірасирському – 1206. Таким чином, чисельний склад поселених батальйонів та ескадронів, практично, подвоювався, в результаті чого кожний поселенець-хазяїн мав забезпечувати продовольством вже не двох, а одного солдата-постояльця з діючих батальйонів та ескадронів. Фактично, це означало, що вдвічі зменшувалася на-

туральна рента, яку він сплачував державі.

Найбільш радикальним положенням реформи було звільнення поселенців-хазяїв від військової служби. У зв'язку з цим: «... он (поселенець-хазяїн – К.Я.) не имеет надобности в оружии и оружейной амуниции, получает обмундирование, ему свойственное и предоставляется совершенно хозяйственным своим занятиям, сохраняя в прочем строевой порядок во всех частях и во всей строгости и подвергаясь за проступки законам военного суда» [4, §9]. В стройовому відношенні служба в поселених батальйонах та ескадронах обмежувалася лише інспекторськими оглядами «общего и частного хозяйства», які, за правило, відбувалися у вересні – жовтні місяцях, але підготовка до них розпочиналася ще влітку і забирала частину часу у поселенців-хазяїв, зайнятих в цей час на польових роботах.

Звільнення поселенців-хазяїв від військової служби дозволило їм зосередити основну увагу на власному господарстві, яке, особливо в округах кавалерії, було достатньо значним, що, в свою чергу, не могло не відбитися на рівні і темпах його розвитку, а також на підприємницькій діяльності окремих поселенців. До реформування поселень командування не дуже охоче відпускало поселенців за межі округів для ведення торгівлі і промислової діяльності, оскільки це відбивалося на стройовій підготовці поселення підрозділів. Зараз така перепона відпала.

В стройовому відношенні поселені батальйони та ескадрони замінялися резервними. В кавалерії вони до цього склалися з «помічників» хазяїв. Зараз останні переводилися до поселених ескадронів. Резервні ж підрозділи (розглядалися як основа підготовки бойового резерву) формувалися частково із «старослужащих» солдатів, частково з кантоністів старшого віку. З цього моменту головним обов'язком поселенців-хазяїв ставало забезпечення діючих та резервних підрозділів продовольством та фуражем. В кавалерійських округах збільшився об'єм суспільних робіт за рахунок масового вве-

дення суспільних посівів для забезпечення стройових коней нівсом, при цьому було ліквідовано його збір у «запасні магазини» згідно урівняної розкладки. Т.М. Кандаурова наполягає на тому, що робота на суспільній оранці була менш виснажливою у порівнянні із несенням військової служби, оскільки виконувалася на колективній основі [8, с. 98]. Природно, що робота поселенців на суспільній оранці була їм більш близькою, ніж заняття військовою підготовкою, але за кількістю часу, що витрачався, на мій погляд, відробітки на суспільній оранці забирали значно більше часу.

Не можна не відмітити ще один достатньо позитивний момент цієї реформи. Оскільки на утриманні у поселенця-хазяїна залишався тільки один «постоялец», то харчі, які раніше йшли на утримання другого, залишалися у розпорядженні хазяїна. Поселенці кавалерійських округів, крім того, могли на власний розсуд розпорядитися фуражем, який вони раніше здавали у «запасні магазини». Без сумніву, все це сприятливо відбилося на стані господарства військових поселенців, внаслідок чого дещо покращилося їх матеріальне становище. Пішовши таким шляхом, уряд, за моїми підрахунками, зміг підвищити рентабельність військових поселень і, в такий спосіб, підвищити кількість діючих підрозділів, які утримувалися за рахунок своїх округів. В подальшому, при створенні нових поселень (за виключенням Кавказьких), їхня господарська база створювалася виключно на основі селянських господарств, що дозволило скоротити кількість нерентабельних господарств поселенців (в основному із солдат), по моїм підрахункам, до 17% по всіх поселеннях [9].

Реформа 1826 – 1827 рр. в значній мірі змінила положення помічників поселенців-хазяїв. Вони також були звільнені від військової служби і були включені до складу поселеної частини полків. Згідно штатного розпису, їхня чисельність дорівнювала чисельності поселенців-хазяїв. В резервних ескадронах (по

495 нижніх чинів) зараз відбувалася підготовка кантоністів старшого віку до служби в армії, тому їхню основу склали солдати, що прослужили не менше 15 років. Зрівнявши у правовому полі поселенців-хазяїв та їхніх помічників, законодавець зберіг колишню нерівність у майновому відношенні, оскільки підлеглисть поселенцю-хазяїну не могла не відбитись на мотивації праці поселенця-помічника [6, §44]. Не маючи господарської самостійності і повної гарантії успадкувати все господарство, він втратив стимул до більш продуктивної праці. В цьому відношенні виграло господарство, засноване на родинних відносинах, де помічники могли відчувати себе спадкоємцями.

В поселеннях піхоти введення категорії помічників тільки на початку 1830 р. було викликано, насамперед, відсутністю резерву, який мав навички землеробської праці [10, с. 1 – 436]. Помічники тут рекрутувалися із діючих та резервних батальйонів шляхом вибору самими поселенцями-хазяями. В першу чергу, природно, відбирались сини-кантоністи, які в першій половині 1832 р. складали 83% усього складу помічників в округах піхоти. На момент перетворення округів піхоти на округи «орних солдатів», в них налічувалось 22,5 тис. поселенців-хазяїв та 11,0 тис. помічників. Передбачалося, що чисельність останніх мала якомога швидше зрівнятися із чисельністю поселенців-хазяїв, однак на практиці це було досягнуто тільки на момент ліквідації військових поселень у другій половині 1850-х рр.

В цілому ж можна констатувати, що інститут поселенців-помічників відіграв позитивну роль в укріпленні економіки військових поселень, особливо в округах кавалерії, де крім солдатів-постояльців треба було утримувати і стройових коней. Разом із поселенцями-хазяями вони створювали своєрідне посилене господарство, що було добре забезпечене робочими руками.

Реформа дещо змінила і правове становище постояльців.

До них зараз відносилися унтер-офіцери і солдати не тільки діючих, але й резервних батальйонів та ескадронів. Задля того, щоб не лишити поселенців-хазяїв допомоги постояльців, а також упорядкувати військову підготовку в діючих та резервних підрозділах, в липні 1829 р. було затверджено складене генерал-майором Ф.К. фон Фрікеном «Расписание времени занятий строевой службой и хозяйственными работами действующих и резервных батальонов и артиллерийских рот поселенных дивизий», згідно якому загальна тривалість сільськогосподарських та інших робіт постояльців не могла перевищувати 3,5 місяці на рік [11, с. 126 – 128 зв.].

Головні зміни в правовому положенні солдатів діючих та резервних підрозділів торкалися, переважно, строків проходження дійсної служби. В поселеному полку служба зараз тривала 20 років (15 років в діючому батальйоні або ескадроні та 5 років в резервному). Нижчим чинам, що вийшли у відставку, дозволялося або залишатися у військовому поселенні, або відправитися на батьківщину, що раніше було заборонено. 1829 р., за моїми підрахунками, в складі діючих та резервних батальйонів та ескадронів нараховувалося біля 80 тис. нижчих чинів, що складало 14,2% усіх жителів округів військових поселень [9]. Таким чином, питома вага поселених військ у стройовому складі армії, за рахунок вивільнення поселенців-хазяїв та їхніх помічників від військової служби, скоротилася майже вдвічі: з 13% до 7%.

Якщо порівнювати категорії поселенців-хазяїв, їхніх помічників та постояльців з діючих підрозділів, то, без сумніву, положення останніх було значно гіршим. Свідомством тому можуть бути дані про втечі військових поселенців Гренадерського корпусу, які показують, що загальна кількість втікачів постійно збільшувалася (більша їх частина припадала на війська, які знаходилися в округах на роботах і не були поселеними). Відсоток втікачів поселенців-хазяїв був мізерним, оскільки така форма протесту тягнула за собою позбавлення господарства.

Значному реформуванню була також піддана система утримання, навчання та виховання кантоністів, при чому провадилося все це, в основному, з метою її здешевлення. 1826 р. імператор наказав обмежити навчання в ротних та ескадронних школах тільки викладанням арифметики, читання та письма. Крім того, кантоністи відтепер «не только оставались... в распоряжении своих родителей до поступления в резервные батальоны и эскадроны подлее, и в то же время жили всегда у них, а не в особых казармах» [12, с. 26].

У Новгородських поселеннях, де постійно відчувався дефіцит робочої сили, командир Гренадерського поселеного корпусу князь І.Л. Шаховської запропонував значно скоротити кількість учнів у ротних школах, про що він в рапорті виконуючому обов'язки начальника Головного штабу графу П.О. Толстому від 12 січня 1829 р. писав: «Ныне с десяти лет кантонист, поступаая в средний возраст, делается почти бесполезным для родителей или родственников своих; хождением в школу на учение и в мастерскую он удаляется от сельских занятий и теряет охоту к оным; не имея времени укрепить физические силы хозяйственными работами..., он делается неспособным быть хорошим хлебопашцем, равно и солдатом... Полагаю, дабы в военных поселениях Новгородской губернии они до 16-летнего возраста оставались в полном распоряжении их родителей, не отвлекаясь от оных никакими занятиями, но возложить на сих последних обязанность одевать их...

В тех только семействах, где находятся более одного или двух кантонистов, один из них по достижении 12-ти лет назначается ходить в школу. Таковых семейств, вероятно, найдется в каждой роте по 25, что весьма достаточно будет для пополнения со временем тех мест, в коих нижним чинам необходимо знать грамоту, всем же кантонистам знать оную я считаю излишним» [13, с. 1 – 2].

В тому ж рапорті І.Л. Шаховської запропонував кантоністів,

що досягли 16-річного віку, і у яких батьки чи вихователі «по старости и дряхлости» не можуть управляти господарством, залишати при них і не відправляти на службу в резервні батальйони, оскільки вони з часом мали прийняти господарство у спадок. Імператор погодився із думкою І.Л. Шаховського, і в тому ж, 1829 р., кількість кантоністів, що навчалися в ротних школах Гренадерського корпусу, скоротилася в порівнянні з попереднім роком у десять разів. Це положення було розповсюджено і на округи кавалерії, де в ескадронних школах зараз навчалася не більше 5-6% кантоністів старшого і середнього віку [14, с. 294 зв., 262 зв., 312 зв.].

Були також змінені вікові межі для кантоністів: молодша межа була піднята з 7 до 12 років, середня зафіксована у 12 – 16 і старша у 16 – 18 років. При досягненні 16-річного віку, усі годні до стройової служби зараховувалися у резервні батальйони та ескадрони. Термін навчання в школах скоротився вдвічі: з восьми до чотирьох років [13, с. 15]. 1828 року імператор затвердив положення, згідно з яким солдати діючих і резервних підрозділів, що вийшли у відставку, могли забрати з собою на батьківщину тільки тих синів, котрим не виповнилося вісім років із наступним їх зарахуванням до батальйонів військових кантоністів за місцем проживання. Кантоністи старшого віку залишились в округах в родинях «вихователів», а потім поповнювали діючі і резервні підрозділи.

Таким чином, із розвитком поселеної системи військ змінювався правовий статус кантоністів. Неодноразово змінювались вікові межі, що призводило до скорочення строків і спрощення програм навчання. Відбувається поступова відмова держави від забезпечення кантоністів продовольством та обмундируванням. Все це робилося з однією метою: якомога більше наблизити кантоністів до сфери матеріального виробництва, навіть не зважаючи на занепад військової підготовки. Однак кантоністи, як і раніше, вважались власністю держави і розглядалися як найближчий армійський резерв; права ж батьків та родичів на них були вельми не значними.

В кантоністах військових поселень уряд вбачав не тільки майбутній унтер-офіцерський склад, але й категорію поселенців, що має бути зв'язною ланкою між поселеною та діючою частиною полків. Реформа 1826 – 1827 рр. в галузі соціального статусу кантоністів свідчила про те, що уряд Миколи I, на відміну від уряду Олександра I, розглядав поселену частину округів не як боездатну одиницю, а як господарський механізм, який має, в першу чергу, скоротити державні витрати на утримання армії.

В результаті реформи 1826 – 1827 рр. відбулася уніфікація таких категорій, як «необмундировані» поселенці та інваліди. Перший термін зникає із діловодної документації і всі, хто під ним значився, вливаються до категорії «інвалідів» своїх полків. Законодавство виділяло два типи інвалідів: «служачих» та «неслужачих». Їхня чисельність в окрузі полку не обмежувалася і визначалася кількістю нижчих чинів, що вийшли у відставку. В категорію інвалідів можна було потрапити тільки після вислуги встановленого терміну служби, а також в разі хронічного захворювання або поранення, отриманого в бою. «Служащие» інваліди зараховувалися на вакантні посади при форштмейстерських (лісових) управліннях, наглядачами шляхів, сторожами і т.п. вони здійснювали конвоювання арештантів, супровід рекрутів до місць збору (рекрутських депо), деякі види караульної служби. «Служащие» інваліди зводилися в роту, і тільки незначна їх частина ставала поселенцями-хазяями. 1829 р. в поселених військах нараховувалося до 66 тис. «служачих» і «неслужачих» інвалідів, що складали, за моїми підрахунками, до 12% чисельності населення округів [15, с. 366].

Округи поселень знаходилися в стадії реформування, коли 1831 р. у Новгородських військових поселеннях відбулося потужне повстання, а наступного року почалося радикальне реформування управління збройними силами. Все це не могло не відбитися на стані військових поселень, реформування яких отримало більше прискорення і як би увійшло у другу фазу,

що продовжувалася до середини 1830-х рр., після чого настає період їхнього стабільного функціонування аж до ліквідації наприкінці 1850-х рр.

Найбільш радикальному реформуванню були піддані округи Гренадерського корпусу, де фактично військові поселення були ліквідовані, а на їхній базі були створені округи орних («пахотных») солдатів. Згідно із «Положением» від 25 березня 1832 р. [16], відбувалася уніфікація різних категорій військових поселенців. Все населення округів Гренадерського корпусу було розподілене на корінних та некорінних жителів. Всі, хто належав до останніх, в тому числі і поселенці-хазяї з солдатів, направлялися в лінійні війська. Особливо багато таких було в перших чотирьох округах 1-ої гренадерської дивізії, де поселенці-хазяї з солдатів на цей час складали до 50% їх чисельності. До армійських підрозділів були відправлені і всі учасники повстання 1831 р.

Поселенці-хазяї стали називатися «орними солдатами», зберігався інститут їхніх помічників, які отримали найменування «нехазяїв». Категорії кантоністів були скасовані, діти орних солдатів чоловічої статі стали йменуватися «малолітками». Обов'язок поселенців-хазяїв забезпечувати війська продовольством і комплектувати особовий склад був замінений в округах орних солдатів сплатою оброку в розмірі 60 руб. асигнаціями (17,14 руб. сріблом) з кожної душі чоловічої статі віком від 15 до 60 років, а також рекрутською повинністю на загальних засадах [16]. Оброчні платежі надходили до бюджету військових поселень і округів орних солдатів. Сума оброку включала як подушну, так і поземельну податі.

Рекрутська повинність була введена і в округах кавалерії. Поселенці кавалерійських округів відбували її на тих же засадах, що і малоросійські козаки: рекрутські набори відбувалися тут не щорічно, а через рік по 8 чоловіків з тисячі душ. Для них також встановлювався пільговий строк служби: 15 років в

діючих підрозділах і 5 років у безстроковій відпустці із зарахуванням до резервних військ. Однак, тепер, після закінчення строку служби, вони могли повернутися тільки в свої округи [17, с. 24].

Від сплати оброку були звільнені тільки ті орні солдати, що мали відзнаки військового ордена, а також ті, що прослужили «во фронті» не менше 20 років [18, с. 1 – 10]. В середньому, за моїми підрахунками, орні солдати сплачували оброк, який вдвічі перевищував той, що стягувався з державних селян Новгородської губернії (подушна подать – 2,24 руб. сріблом і поземельна – 6,98 руб. сріблом) [19, с. 4 – 4 зв.]. Округи орних солдатів продовжували знаходитися у веденні військового відомства, а їхні жителі чоловічої статі підлягали військовій юрисдикції. Тільки указом 1848 р. були затверджені правила переходу військових поселенців і орних солдатів до купецького стану. Зробити це було можливим лише з дозволу керівництва округів і сплативши великий внесок у позиковий грошовий капітал військових поселень [20, № 22803]. Цим указом змогли скористатися одиниці, оскільки мито за вихід складало більше 1 тис. руб. сріблом за кожну душу чоловічої статі.

Крім сплати грошового оброку, орні солдати були зобов'язані виконувати низку натуральних повинностей. Однією з найбільших була «постойна». В округах орних солдатів норми постою були вищі, ніж у інших категорій населення: один постоєць на три ревізькі душі, тоді як у цивільному відомстві – на 8 – 10 ревізьких душ [21, с. 27 зв. – 28]. Після придушення повстання 1831 р., війська буквально заповнили Новгородську губернію. Орні солдати були зобов'язані забезпечувати війська дровами, виділяти підводи для пересування військ, утримувати в належному стані дороги, мости та інші інженерні споруди, а також суспільні споруди, брати участь в заготовці будівельних матеріалів і поповнювати запасні хлібні магазини до встановленої норми – 2 чверті ярового і озимого хліба на

душу. На утриманні орних солдатів знаходилося і сільське самоврядування.

Орні солдати, звільнившись від стройової служби, а також від обов'язків постачати продовольство постояльцям, отримали більшу свободу в господарській діяльності, можливість маневру в розподілі свого часу і, в такий спосіб, могли більш успішно вести своє господарство, займатися торгівлею та промисловою діяльністю. Їхній правовий статус наблизився до статусу удільних селян [22, с. 11 – 28].

В кавалерійських округах поселенці-хазяї були розподілені на два розряди. До першого зараховувалися хазяї, у яких було не менше двох пар волів, всі інші зараховувалися до другого розряду. Замість категорії помічників була введена категорія нехазяїв, куди зараховувалися всі особи чоловічої статі, що досягли 18-літнього віку і не мали власного господарства. За моїми підрахунками, в Українських військових поселеннях (колишні Слобідсько-Українські) поселенці першого розряду складали 75%. В округах Новоросійських військових поселень (колишніх Херсонських та Катеринославських) доля хазяїв 1-го розряду складала 42,7%, що свідчить про меншу заможність жителів цих округів у порівнянні із округами Українських військових поселень. Найменший відсоток хазяїв 1-го розряду – 37,1% – зафіксований у 9 – 12 округах (колишня поселена Бузька уланська дивізія). При створенні округів у Київській і Подільській губерніях чисельність хазяїв обох розрядів була приблизно однаковою.

Головний обов'язок поселенців-хазяїв та їхніх помічників (нехазяїв) полягав у забезпеченні продовольством і фуражем діючих підрозділів через запасні хлібні магазини. Весь врожай із «суспільних» ланів йшов на їхнє поповнення, звідки війська і отримували продовольство. Від своїх хазяїв постояльці отримували зараз тільки «приварок» у вигляді овочів, молочних продуктів і т.ін. Спостерігається тенденція постійного зростан-

ня суспільної оранки, оскільки керівництво поселень намагалося забезпечити всіх стройових коней за рахунок врожаїв з цих ланів.

До категорії нехазяїв в округах кавалерії були віднесені деякі колишні помічники поселенців-хазяїв, які не мали робочої худоби, а «исполняли общественную работу пешие» [23, с. 27]. Категорія нехазяїв розглядалася як резерв поселенців-хазяїв і відіграла значну роль в економічному житті військових поселень та округів орних солдатів. У випадку, коли нехазяї не мали родичів в округах, їм дозволялося виїздити на батьківщину [24, с. 1 – 1 зв.].

Усі категорії військових поселенців і орних солдатів продовжували безкоштовно користуватися шпиталями та лазаретами своїх округів. З метою економії коштів, 1843 р. директор Департаменту військових поселень генерал-лейтенант М.І. Корф запропонував начальнику округів орних солдатів генерал-лейтенанту Ф.К. фон Фрікену розглянути питання щодо ліквідації лазаретів в округах орних солдатів, на що останній відгукнувся позитивно. Військове міністерство, однак, категорично заборонило це робити, мотивуючи свою позицію тим, що «... цель учреждения окружных лазаретов есть та, чтобы пахотным солдатам была надаваема надлежащая помощь без замедления, и что цель эта с упразднением лазаретов не была бы достигнута, ибо при могущих случиться большем числе больных в разных местах округа, отдаленных между собою на значительные расстояния, окружные лекаря не будут в состоянии подавать больным необходимых медицинских пособий» [25, с. 33 – 33 зв.]. Крім того, 30 квітня 1843 р. імператор затвердив положення Військової ради, в якому передбачалося, «... не упраздняя существующих в округах Новгородского удела и Витебской губернии лазаретов, оставить их на прежнем основании, предоставив вместе с тем Департаменту военных поселений предоставить соображения: к какому времени могут быть открыты лазареты в округах Старорусского удела» [26, с. 1 – 6].

В цілому чисельність населення округів військових поселень і орних солдатів до кінця 1830-х рр. стабілізувалася на відмітці біля 700 тис. і за останні 20 років існування збільшилася на 80 тис. і тільки за рахунок природного зростання.

Командування вживало різноманітні заходи задля укріплення військово-поселенського господарства робочими руками, і тому дуже рідко погоджувалося на сімейні розділи. Варто також зауважити, що й самі поселенці і орні солдати не часто практикували подібні кроки, оскільки традиційно вважали, що господарства, що включають декілька поколінь «живут изобильнее и счастливее, в этих семействах дряхлые члены и малолетние дети призрываются без затруднения и постоянно-го пособия» і, крім цього, об'єднане господарство виконувало менший об'єм повинностей, ніж розділене [27, с. 154].

Після реформування військових поселень адміністрація всіма засобами намагалася зберегти в середовищі поселенців селянський спосіб життя, «прилагая всемерное попечение о подворении добрых нравов, стараясь достигать этого содействием приходского духовенства для направления поселян к благочестивой, беспорочной и трудолюбивой жизни, употребляя напоминания, советы, увещевания и наставления, принимаемая меры к предупреждению беспорядков, особенно пьянства и распутного поведения» [27, с. 156 зв. – 157]. У 1840 р. для військових поселенців і орних солдатів була затверджена форма одноманітного зразку: «полукафтан из серого сукна с погонами того же цвета и номером округа, а также фуражка с красным околышком» [28, с. 3]. Форму шили за рахунок поселенців, і їй треба було носити навіть тоді, коли вони залишали територію округу за будь-якими потребами. Виключення робилося тільки для тих, хто наймався в лакеї, кучери і т.п., тобто де прислуга мала відповідну уніформу.

Військовим поселенцям, як і усім селянам, був притаманний патріотизм і монархізм, який проявлявся в любові до

Батьківщини і відданості імператору. Особливо ці відчуття загострювалися в часи небезпеки для країни. Так, наприклад, із початком Кримської кампанії багато поселенців подали «прошение» про добровільний вступ до війська, здавали безкоштовно провізію та фураж, доставляли їх до театру військових дій. В грудні 1853 р. командир 7-го округу Українських військових поселень полковник Васютинський доповідав начальнику інших чотирьох округів цього поселення генерал-майору Скалону: «Вверенного мне округа слободы Скрыпаево военный поселенин-хозяин Михайло Руденко объявил волостному начальнику, что он сам, с двумя сыновьями своими – Осипом 22-х и Тихоном 18-ти лет – желает поступить для защиты Веры и Отечества на службу в войска, действующие против турок, на все время нынешней кампании ...» [29, с. 3]. Варто відмітити, що задовольняли не всі прохання, а тільки тих, хто «не бывал в штраф». Усього, наприклад, з округів орних солдатів до ополчення було направлено 1294 ратники [30, с. 3].

У 1830 – 1840-х рр. зафіксовані окремі випадки, коли «вольнотпущенные» кріпосні селяни подавали прошення щодо зарахування їх до категорії орних солдатів або військових поселенців. Командування, як правило, задовольняло такі прохання, але тільки в тих випадках, коли просителі могли приносити відчутну користь округам: вчасно сплачувати оброк, регулярно виконувати суспільні роботи, вчасно виставляти робітників для обробки суспільної оранки. Аналогічні прохання надходили і від державних селян.

Після завершення реформування військових поселень до категорії військових кантоністів відносилися тільки діти непоселених нижніх чинів, а також солдатів з діючих та резервних ескадронів. Їх чисельність в загальній масі населення наприкінці їхнього існування не перевищувала одного відсотка. Уряд дозволив військовим поселенцям і орним солдатам брати малолітніх вихованців з поселених батальйонів та батальйонів

військових кантоністів в свої родини на виховання. Це робилося з метою укріплення господарств робочими руками. Часто такі вихованці ставали спадкоємцями поселенців-хазяїв та орних солдатів. Зафіксовані випадки, коли вдови військових поселенців добровільно виходили заміж за кантоністів, які були значно молодшими. В основному, це робилося для того, щоб зберегти господарську одиницю.

На території військових поселень і округів орних солдатів функціонував спеціальний режим мешкання і слідування через них. Генерали, офіцери, чиновники, які тут не служили, а також іноземці могли відвідувати округи тільки із дозволу імператора. Так, наприклад, у жовтні 1833 р. директор Департаменту військових поселень генерал-лейтенант П.А. Клейнміхель наказав начальнику округів орних солдатів генерал-майору Ф.К. фон Фрікену: «... проживающему в 11-ом округе пахотных солдат, состоящему по Армии подполковнику Пасенке выехать из округа и впредь никому из посторонних лиц не дозволить иметь жительство в округах пахотных солдат» [31, с. 2]. В свою чергу, військові, поселенці і орні солдати і після реформування округів військових поселень не могли відлучатися за межі округів без дозволу командування.

Нагадаємо, що офіцерам, які служили у військових поселеннях, категорично заборонялося мати власне господарство, однак ця міра не змогла відвернути цілу систему зловживань як до, так і після проведеної реформи. Джерела зафіксували багаточисельні випадки використання військових поселенців і орних солдатів на заготівлі сіна для офіцерських коней. Дуже багато всіляких махінацій було пов'язано із використанням запасних хлібних магазинів. В листопаді 1834 р. орні солдати 11-го округу подали скаргу П.А. Клейнміхелю на зловживання командира округу майора Щеховського, який використовував їхню працю в корисних цілях. Не відставали від офіцерів волосні голови та соцькі. Значні зловживання спостерігалися

1838 р. під час передання маєтків військового відомства в Київській та Подільській губерніях (конфісковані у учасників повстання 1830 – 1831 рр.) у військові поселення.

У квітні 1839 р. генерал-ад'ютант граф О.Х. Бенкендорф повідомив військовому міністру графу О.І. Чернишову, що, згідно отриманим його відомством конфіденційним даним, в цих конфіскованих маєтках «крестьяне сих имений, вместо отбывания по положению трех дней в неделю на работах экономических, принуждаются работать иногда по неделям, употребляясь для работ и в праздники». Але особливо інтенсивно використовувалась селянська худоба для всіляких перевезень, тому «от всех сих беспорядков крестьяне потеряли много рабочего скота и беднели до того, что при посылках дают им одежду других крестьян» [32, с. 2, 7]. Резюмуючи своє повідомлення, О.Х. Бенкендорф зауважив: «Вообще крестьяне военного ведомства говорят, что при прежнем управлении они имели много выгод, прибавляют: мы теперь ничуть не находим защиты и снисхождения, а жаловаться боимся, и если бы Потоцкий возвратился, сразу бы понесли его на руках. Соседние крестьяне, видя худое положение военных поселенцев, объясняют вообще: у нас – рай, у них – пекло; они беспрестанно в работах, в нарядах с транспортами за 20 и 30 верст, бедны, работают в праздники, бьют их без милосердия и меньше 200 розог нет наказания. Помещики же, поддерживая это мнение в крестьянах, часто говорят: видите ли, что лучше быть у помещиков, нежели в военном управлении. Вообще паны, ксендзы и жидаы при всяком случае стараются поставлять в пример положение крестьян военного ведомства, выхваляя бывшее правление Польши» [32, с. 3 зв.]. Генерал-майор Мейендорф, що перевіряв ці скарги, вимушений був визнати справедливими багато з них.

Таким чином, аналіз прав і обов'язків військових поселенців і орних солдатів, дозволяє виділити їх в соціальній структурі Російської імперії першої половини ХІХ ст. в окремий

військово-землеробський стан. На відміну від інших станів, виникнення яких було зумовлено об'єктивним ходом історичного розвитку, цей стан було штучно створено за часів царювання Олександра І. Військово-землеробський стан мав поєднати в собі функції служилого і податного населення, тобто залучити певну частину армії до продуктивної праці. Історична практика довела, що ця ідея була багато в чому утопічною. Приклад іррегулярних військ в даному випадку не спрацьовує, оскільки вони функціонували на принципово іншій основі.

В середині військово-землеробського стану можна виділити низку категорій, які відрізнялися своїм правовим і майновим положенням, а також родом занять. Вони були тісно взаємопов'язані один з одним і в сукупності склали той стан країни, який увійшов в історію під назвою військових поселенців.

Під час царювання імператора Миколи І здійснюється радикальне реформування військових поселень, в результаті чого відбувається відрив поселеної частини округів від діючої. В значній мірі змінюються права та обов'язки усіх категорій населення округів військових поселень і орних солдатів. Уніфікується склад військових поселенців. Діюча частина округів залишається підпорядкованою загальноармійському командуванню і комплектується на підставі рекрутських наборів. Соціальний статус населення поселеної частини наближався до статусу державних, а в округах орних солдатів – удільних селян.

Джерела та література

1. Ячменіхін К. Соціальний статус військового поселенця російської армії за часів Олександра І / К. Ячменіхін // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 87. – Серія «Історичні науки». – №8. – 2011. – С. 19 – 24. В статті міститься історіографія та джерельна база питання.

2. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 383.

3. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 408.
4. Положение о полном составе поселенного пешего полка и его обязанностях. – СПб., 1826. – 39 с.
5. Ячменихин К.М. А.А. Аракчеев, И.О. Витт и военные поселения / К.М. Ячменихин // Вехи минувшего: Ученые записки исторического факультета Липецкого государственного педагогического университета. – Вып. 7. – 2012. – С. 121 – 126.
6. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – 77 с.
7. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 407.
8. Кандаурова Т.Н. Херсонские военные поселения (1817 – 1832 гг.). Административно-хозяйственная структура. – Автореферат диссертации канд. ист. наук / Т.Н. Кандаурова. – М., 1990.
9. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 29 – 34.
10. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1753.
11. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1079.
12. Отчет по военным поселениям за 1826 г. – СПб., 1827.
13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. – 1452.
14. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6978.
15. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К.М. Ячменихин. – Чернигов: «Сіверянська думка», 2006. – 444 с.
16. Повне зібрання законів Російської імперії (далі ПЗЗРІ). – Т. VII. – №5251.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 313.
18. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 9290.
19. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 4187.
20. ПЗЗРІ. – Т. XXIII.
21. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 4288.
22. Горланов Л.Р. Удельные крестьяне России / Л.Р. Горланов. – Смоленск, 1986. – 108 с.
23. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 8605.
24. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 8676.
25. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 3984.

26. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 10581.
27. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 4305.
28. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 5244.
29. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 8135.
30. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 8856.
31. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 8942.
32. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 10. – Спр. 1772.

Константин Ячменихин

СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС ВОЕННОГО ПОСЕЛЕНЦА РОССИЙСКОЙ АРМИИ ВО ВРЕМЕНА НИКОЛАЯ I

В статье проанализированы основные права и обязанности военных поселян и пахотных солдат российской армии, которые радикально изменились после проведения ряда реформ института военных поселений во время правления императора Николая I.

Ключевые слова: военные поселения, военные поселяне, пахотные солдаты, Николай I, действующие подразделения, поселенная часть.

Kostyantyn Yachmenikhin

THE SOCIAL STATUS OF THE RUSSIAN ARMY MILITARY SETTLER DURING NICHOLAS I'S REIGN

The author of the article analyses the basic rights and duties of the military settlers and «arable» soldiers of the Russian army, which experienced a fundamental change after a set of reforms of the military settlements in the reign of Nicholas I.

Keywords: military settlements, military settlers, «arable» soldiers, Nicholas I, functional subunits, settler subunits.